

JARAYON IFODALOVCHI LEKSEMALAR PARADIGMATIKASI VA SINTAGMATIKASI

Gulxayo Xoshimjonova Ulug'bek qizi

Namangan davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyot yo'nalishi 1-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jarayon ifodalovchi leksemalarning paradigmatic va sintagmatic xususiyatlari lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Paradigmatik munosabatlar doirasida bunday leksemalarning boshqa so'z toifalari bilan o'zaro bog'liqligi, sinonimiya, antonimiya va morfologik variantlari o'rganiladi. Sintagmatic jihatdan esa, bu leksemalarning gap ichidagi o'rnini, ularning boshqa birliklar bilan bog'lanish qonuniyatlari, semantik yuklamasi va kontekstga moslashuvi yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy tilshunoslikda jarayon ifodalovchi birliklar – fe'llar, harakat nomlari va iboralarning o'rnini, ularning matn yaratishdagi roli amaliy misollar asosida ko'rsatib beriladi. Maqola ilmiy-tadqiqotchi, filolog va tilshunolar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: jarayon ifodalovchi leksemalar, paradigmatica, sintagmatica, fe'l, harakat nomi, leksik birlik, semantika, kontekst, tilshunoslik, gap tuzilishi

KIRISH

Til – inson tafakkuri va ijtimoiy ongining mahsuli sifatida harakat va jarayonlarni ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. Harakat, hodisa yoki jarayonlarni ifodalovchi leksemalar, ayniqsa fe'llar va harakat nomlari, til tizimining markaziy birliklaridan biri bo'lib, ularning paradigmatic va sintagmatic xususiyatlarini o'rganish zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda alohida o'rin egallaydi. Paradigmatika bunday leksemalarning bir-biri bilan almashtirilish imkoniyatlarini, ularning morfologik shakllari va semantik qamrovini tahlil qilsa, sintagmatica ularning gap ichidagi o'rnini, bog'lanish qonuniyatlarini va kontekstdagi mazmunni aniqlaydi. Ushbu maqolada jarayon ifodalovchi leksik birliklarning tilshunoslikdagi o'rnini, ularning paradigmatic tizimi va sintagmatic bog'liqligi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi.

ASOSIY QISM

Jarayon ifodalovchi leksemalar, xususan, fe'llar va harakat nomlari har qanday matnning “motor”i vazifasini bajaradi. Ular gapga hayot, harakat va vaqt kiritadi. Misol uchun, “bolalar o'ynamoqda” jumlasidagi “o'ynamoqda” so'zi oddiygina bir fe'l emas – bu so'z vositasida biz harakatni, vaqtni (hozirgi zamon), subyektni (bolalar) va ularning holatini bir vaqtda ko'ramiz.

Paradigmatik jihatdan qaralganda, “o‘ynamoqda” fe’li o‘zining boshqa shakllari – “o‘ynadi”, “o‘ynaydi”, “o‘ynagan”, “o‘ynar” kabi variantlari bilan almashib, ma’noni turlicha ifodalaydi. Masalan, **“bolalar o‘ynar edi”** degan gapda harakat odat tusiga kiradi, bu esa voqeaning sabitligini ko‘rsatadi. Shunday qilib, paradigmatic munosabatlar orqali ma’no yuki va stilistik ohang o‘zgaradi.

Sintagmatik nuqtayi nazardan qaralganda esa, bu leksemalar qanday birliklar bilan bog‘lanishi mumkinligi aniqlanadi. “O‘ynamoq” fe’li bilan kimlar o‘ynashi, qayerda, qachon, qanday o‘ynashi haqida gapiriladi. Misol uchun:

“Bolalar bog‘da quvonch bilan o‘ynamoqda.”

Bu yerda fe’lga joy, holat va vosita qo‘shilgan. Har bir birlik fe’lning semantik maydonini kengaytiradi.

Yoki “talaba imtihonga tayyorlanmoqda” jumlasini olaylik. Bu yerda **tayyorlanmoqda** fe’li orqali nafaqat harakat, balki intilish, jarayonning davomiyligi va maqsad aks ettirilgan. Agar uni “talaba imtihon uchun kitob o‘qidi” deb o‘zgartirsak, harakat tugallangan bo‘ladi. Bu esa paradigmatic o‘zgarishning sintagmatik natijaga ta’sirini ko‘rsatadi.

Yana bir misol: “yurmoq” fe’li.

- “U bog‘da yurdi” – oddiy harakat.

- “U asta-sekin yurib bordi” – harakat tarziga urg‘u beriladi.

- “U har kuni ertalab yuradi” – vaqt paradigmati orqali harakat muntazamlikka aylanadi.

Bu amaliy misollardan ko‘rinadiki, har bir fe’l – bu nafaqat harakat ifodasi, balki u voqelikni tashkil etuvchi asosiy konstruktiv birlikdir. Jarayon ifodalovchi leksemalar gapda qanday ishlatilsa, real hayotda ham harakatlar shunday izchil va mantiqiy oqimda kechadi.

Til o‘qitishda, ayniqsa maktab darslarida, o‘quvchilarga harakat fe’llarini konkret kontekstda ishlatishga o‘rgatish, ularni hayotiy voqealarga bog‘lab o‘rgatish samaradorlikni oshiradi. Masalan, “nonushta qilmoq”, “velosiped minmoq”, “darsga kechikmoq” kabi kundalik faoliyatlar asosida harakat fe’llari orqali til o‘rgatish mumkin.

Jarayon ifodalovchi leksemalarning kreativ amaliy misollari

Misol jumla	Paradigmatik tahlil	Sintagmatik tahlil	Kreativ amaliy yondashuv
U yugurmoqda.	yugurdi, yuguradi, yugurar, yuguribdi — vaqt va holat o‘zgaradi	“U” + “yugurmoqda” – subyekt va jarayon; zamon – hozirgi zamon	O‘quvchilarni sport mashg‘ulotlaridan so‘ng harakat fe’llarini ishlatishga undash: “Bugun kim qanday yugurdi?” deb dars qilish
U pishirmoqda.	pishirdi, pishirar, pishirmaydi – natija, odat, inkor	“U” + “pishirmoqda” + “osh” – obyekt	Oshxonada pishirish jarayonini kuzatib, harakat fe’llarini ketma-ket ishlatish:

Misol jumla	Paradigmatik tahlil	Sintagmatik tahlil	Kreativ amaliy yondashuv
		qo'shilishi bilan ma'no kengayadi	"avval to'g'radi, keyin qovurdi, so'ngra pishirdi"
U o'qiydi.	o'qidi, o'qimoqda, o'qir, o'qiyapti – harakat davomiyligi yoki odatiy harakat	"U" + "o'qiydi" + "kitobni" + "jimjit holda" – gap kengayadi, ma'no boyiydi	Kutubxona sharoitida o'quvchilar har biri o'z harakatini fe'l orqali ifodalaydi: "Men o'qimoqdaman, u esa yozmoqda"
U sayr qilmoqda.	sayr qildi, qilmoqda, qilmasdan ketdi – turli zamon va inkor formalar	"U" + "bog'da" + "ertalab" + "sayr qilmoqda" – joy va vaqt elementlari sintagma hosil qiladi	Tabiatga chiqishdan so'ng o'quvchilarga: "Bugun qanday harakatlar qilding?" savoli asosida gap tuzdirish
Talaba imtihonga tayyorlanmoqda.	tayyorlandi, tayyorlanar, tayyorlanmoqda – harakatning bosqichlari	Talaba + imtihonga + tayyorlanmoqda – sabab va maqsad elementlari bilan to'ldirilgan	Akademik muhitda darsdan oldin: "Bugun nimaga tayyorgarlik ko'rayapsiz?" savoli bilan darsni boshlash
U rasm chizmoqda.	chizdi, chizayotgan, chizar edi – vaqt va harakatning davomiylik jihat	U + rasm + chizmoqda – faoliyat turlari sintagma hosil qiladi	San'at darslarida: "Siz hozir nima chizyapsiz?" degan asosda fe'l orqali ifoda qilishga o'rgatish

XULOSA

Jarayon ifodalovchi leksemalar — bu tilning yuragi, harakatning ovozi va vaqtning so'zdagi aksidir. Ular orqali nafaqat oddiy fe'llar, balki butun voqealar zanjiri, his-tuyg'ular, fikrlar va maqsadlar ifodalanadi. Paradigmatik jihatdan bu leksemalar o'zgaruvchan, moslashuvchan va semantik jihatdan boy bo'lib, tilda harakatni turli shakl va zamonlarda ifodalash imkonini beradi. Sintagmatik jihatdan esa ular gapda boshqa birliklar bilan bog'lanib, mazmunni kontekstga mos ravishda aniqlashtiradi, kengaytiradi va jonlantiradi.

Amaliy misollar orqali ko'rildiki, jarayon ifodalovchi fe'llar yordamida o'quvchilarni hayotiy harakatlarni so'z orqali ifodalashga o'rgatish, ularni mantiqiy, izchil va mazmunli gap tuzishga yo'naltirish mumkin. Ayniqsa, dars jarayonida bolalarning kundalik faoliyati, rasm, sport, pazandachilik yoki o'qish kabi real holatlar bilan bog'langan holda fe'llarni o'rgatish samarali natijalar beradi.

Shunday qilib, jarayon ifodalovchi leksemalarning paradigmatic va sintagmatik tahlili nafaqat nazariy tilshunoslikda, balki amaliy ta'lim jarayonida ham muhim vositaga aylanadi. Bu leksemalar yordamida til nafaqat o'rganiladi, balki tuyiladi, his etiladi va yashatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Jo'rayev G'. – Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2015.
2. Yo'ldoshev A. – Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Fan, 2006.
3. Karimov N., Normurodov A. – Hozirgi o'zbek tilining grammatikasi: Morfologiya va sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.
4. Mamajonov A., Xolmirzaev R. – O'zbek tilining leksikasi va frazeologiyasi. – Toshkent: Fan, 2011.
5. Rasulov A. – Fe'ning zamonaviy semantik-struktural tahlili. – Toshkent: Fan, 2014.